

ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ЕРТЕ МЕМЛЕКЕТТЕР

§ 27. Қазақстан аумағындағы ерте мемлекеттердің саяси құрылымы

Бүгінгі сабақта:

- әскери демократия эволюциясы;
- көшпелілер мемлекеттерінің үш үлгісі;
- көсемшілдік ерте мемлекеттің үлгісі ретінде;
- Үйсін мемлекеті: төрешілдіктің маңызы;
- алғашқы көшпелілер империясы туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- саяси генез
- мемлекет
- көсемшілік
- көшпелілер империясы
- күнби
- шаньюй
- түменбасы

Әскери демократиядан ерте мемлекетке қарай. Ерте көшпелі тайпаларда әскери демократия болып, оларда әдеттік құқық әрекет етті. Көсем бір мезгілде басшы, әскербасы, би, кейде тіпті абыз да болды. Халық жиналысы үлкен рөл атқарды. Алайда үнемі соғыс жүргізуден көсем билігі нығайып, халық жиналысының рөлі әлсіреді. Ол әскери жасақ жиналысына айналды. Туыстас жасақтар бір әскерге, ал туыстас тайпалар бір көсем басқарған тайпалық одаққа бірікті. Мұндай одақ енді бір халық ретінде қабылданды. Тиграхауда-сақтар немесе массагеттер бір көсем басқарған тайпалық одақтар болды. Әскери демократиядан ерте мемлекетке көшу осылай өтті.

Көшпелілер мемлекеттерінің үш үлгісі. Көшпелілер мемлекеттерінің үш үлгісі бөліп көрсетіледі. *Көсемдік* – туыстыққа негізделген, мұрагерлік билігі бар көсем басқаратын саяси құрылым. Мұндай мемлекетте әлеуметтік жіктелу орын алады. Көсемнің басты қызметі: әскери, әкімшілік, сот, бітістіруші, біріктіруші істерін атқару болды. *Ерте көшпелілер империясы* – рулық және рудан тыс байланыстарға негізделген көпсатылы саяси құрылым. Мұндай мемлекетте министрлер, салық жинаушылар, төрешілдік аппарат пайда болды. Ерте көшпелілер империясының басты қызметі – әртекті халқы бар үлкен аумақты (империяны) бір орталықтан басқару, әскери жорықтарды ұйымдастыру, салықтар мен алымдар есебінен қоғам мен ақсүйектер мүддесін қорғау. Мұның бәрі қағидалар ретінде қарастырылып, әдеттік құқықпен және дінмен бекітілді. Мемлекеттің дамыған кезеңі –

дамыған көшпелілер империяларында ғана мәжбүрлеу жүйесі мен заң пайда болды.

Назар аударыңдар! Көшпелілер мемлекеттерінің үш үлгісі бөліп көрсетіледі: көсемдік, ерте көшпелілер империясы, дамыған көшпелілер империясы. Қазақстан аумағындағы ерте көшпелілер мемлекеттері алғашқы екі үлгіге жатады.

Сақ патшалықтары. Сақ патшалықтары көсемдіктері, яғни туыстас тайпалардың әскери-саяси одақтары болды. Ақсүйектер жерленген орасан үлкен қорғандар мен қарапайым жерлеу орындары арасындағы айырмашылықтар сақ қоғамының жіктелгендігін көрсетеді.

Сақ көсемдері саяси қызметтерді атқарды. Антикалық дереккөздерде соғыс пен бітімгерлік мәселелерін шешкен, әскерді басқарған, елшілер жіберген, одақтар жасасқан, басқарушыларды тағайындаған сақ патшалары мен патша әйелдер туралы айтылады. Сақтардың билеушілері біраз уақыт парсы патшасына одақтас та болды. Сақ қоғамында әскери демократия үстемдік етті және патша билікке «тең адамдар арасындағы бірінші» ретінде жауынгерлердің жалпы жиналысында сайланды. Осылайша ерекше патша әулеті бөлініп шықты. Көсемдер мен ақсақалдардан әскери-тайпалық ақсүйектер құралды. Сондай-ақ абыздар тобы бөлініп шықты.

Скиф (сақ) қоғамында әйелдер жоғары мәртебеге ие болды. Оны далалық халықтардың ауыз әдебиеті растайды. Сақтардың әйел патшалары туралы мәліметтер аңызға айналған дастандарда кездеседі: патша әйел Зарина қарсыластарымен соғыс жүргізіп қана қоймай, бірнеше қаланың негізін салды, ал патша әйел Томирис өз патшалығын парсыларға қарсы соғыста басқарды.

Томирис. Суретші А.Дүзелханов

Қаңлы мемлекеті. Б.з.б. II ғасырда Сырдарияның орта ағысында Қаңлы мемлекеті күшейді. Алғаш қаңлылар оңтүстігінде юэчжилерге, солтүстігінде ғұндарға тәуелді болды, бірақ кейін күші жағынан олармен теңесті. Қаңлылар билігі біршама уақыт Батыс Қазақстанға, Каспийдің солтүстік жағалауларына дейін таралды. Бұл жерлерде оған массагеттер, кейін сармат-алан тайпалары тәуелді болды. Тіпті Орал маңындағы орман тайпалары да алым төледі. Қаңлы мемлекетінің құрамына біраз уақыт Шаш, Ферғана мен Хорезм де кірді. Негізгі халқы көшпелі болса да, олардың өз қалалары болды, шұраттарда егіншілікпен айналысты. Қаңлылардың астанасы — Битянь қаласы. Ақтөбе қалашығында (Сырдарияның оң жағалауы) және Хорезмде қаңлылардың сарай үлгісіндегі құрылыстарына қазба жұмыстары жүргізілді.

Б.з.б. 101 жылы қытайлар Даваньды (Ферғананы) жаулап алған кезде Қаңлы мемлекеті ферғаналықтар жағына шықты. Б.з.б. 47–46 жылдары қаңлылар солтүстік ғұн билеушісіне үйсіндерге қарсы күресте қолдау көрсетті. Кейін олардың арасында жанжал шығып, қаңлы ғұндарға қарсы Қытаймен одақ жасасты. I–II ғасырларда Қаңлы мемлекеті бірнеше иелікке бөлініп кетті. V ғасырда ол Қытай императорлық сарайына елшілік жібереді, кейін эфталиттерге бағынған мемлекеттердің бірі ретінде еске алынады. Қаңлының саяси құрылысы туралы мәлімет аз. Бұл мемлекет сақтардың дәстүрін мұраға алуы ықтимал.

Үйсін мемлекеті. Б.з.б. I мыңжылдықтың соңында Жетісу, Тарбағатай және Тянь-Шань аумағында құрылды. Үйсіндер – сақ-тиграхаданың ұрпақтары. Олар жартылай көшпелі шаруашылық жүргізді. Әлеуметтік айырмашылықтар қорғандардан жақсы аңғарылады. Үйсіндердегі жоғары билік билеуші – *күнбиге* (гуньмо) тиісті болды, оған билік мұрагерлік бойынша берілді. Күнбидің сарайы Чигу қаласында орналасты. Мемлекет сол жақ (шығыс), оң жақ (батыс) және орталық бөліктерге, ал олар толып жатқан ұсақ иеліктерге бөлінді. Иеліктерді басқарушылардың бір бөлігі көшпелі тайпалардың көсемдері болды. Мемлекет басшысы күнбиден кейінгі лауазымды тұлға бас уәзір – *тулы* (*дулы*), одан төменгілері сол және оң жақ аймақтарының билеушілері болды. Шенеуніктерден, тексерушілерден және хатшылардан тұратын төрешілдік аппарат құрылды.

Б.з.б. II ғасырдың бас кезінде үйсіндер күшті мемлекет құрды. Олар ғұндармен күресте қытайлықтармен одақтасты. Б.з.б. I ғасырда Үйсін мемлекеті «кіші күнби» және «үлкен күнби» иеліктеріне бөлініп, өзара соғыс басталды. Нәтижесінде екі иелік те қытайлардың билігінде қалып қойды. Үйсіндердің бір бөлігі батысқа кетіп, қаңлылардың көмегімен Қытай билеушілерімен нәтижелі соғыс жүргізді. II ғасырда үйсіндер Қытайдан толық құтылды. IV ғасырда көшпелі жужандардың қысымымен үйсіндер Тянь-Шань тауларына қоныс аударды. Осы күнге

дейін үйсіндер V ғасырда Қытайға елшілер жіберген мемлекеттердің бірі ретінде аталады.

Назар аударыңдар! Сақ патшалықтары, Қаңлы мен Үйсін тайпалық одақтары болды. Ерте көшпелілер мен жартылай көшпелілер мемлекеттілігі саяси құрылымның күрделенуіне байланысты эволюцияға ұшырады.

Ғұндар мемлекеті — ерте көшпелілер империясы. Ғұн мемлекеті көшпелілер мемлекеттерінің екінші үлгісіне жатты. Ғұндар мемлекеті көршілес тайпалық одақтар мен Қытай патшалықтарымен күресте қалыптасты. Ғұн билеушілері «садақ тартатын халықтарға» (яғни көшпелілерге) ғана емес, сондай-ақ «жер үйлерде өмір сүретін адамдарға» (яғни отырықшы егіншілерге) да билік жүргізуге ұмтылды. Мұндай мемлекет орталықтандырылған империя ретінде ғана өмір сүре алатын еді.

Мемлекеттің басында *тәңірқұт* (шаньюй) тұрды, оның билігі қатаң түрде мұрагерлікпен берілді және оның орасан зор беделі болды. Оны «Аспан ұлы», «Аспан мен Жерден жаралған», «Күн және Аймен тағайындалған», «Ұлы шаньюй» деп атады. Ол соғыс жариялады және бітім жасады, жорықтарда әскерді басқарып, келіссөздер жүргізді, сыртқы саясаттағы барлық мәселені шешті. Өзіне бағыныштылардың кез келгенін өлім жазасына кесуге және кешірім жасауға құқылы болды. Тәңірқұттың айналасында толып жатқан кеңесшілері мен әскербасылары болғанымен, шешуші сөз өзінде қалып отырды.

Мемлекетте тәңірқұттан кейінгі жоғары тұлғалар «сол жақ» және «оң жақ» (яғни батыс және шығыс) *кіші хандар* болды. Олар империяның батыс және шығыс аумақтарын басқарды, әскердің сол және оң қанаттарына басшылық жасады. Олардан төмен 24 *түменбасы*, яғни он мыңдық әскерді басқарушы тұрды. 10 мың жауынгер саны шартты алынған. Түменбасылар тәңірқұттың туысқандарынан тағайындалды. Лауазымдар мен атақтар туыстық дәрежесіне байланысты еді. Түменбасыларды мемлекет басшысының өзі тағайындады, орнынан алды және жазалады. Ол әрбір түменбасының билігіне үлес бөлді. Үлес көлемінен оның халық саны маңыздырақ болды. Себебі онымен түменбасының әскери күші мен билігінің деңгейі анықталды. Өз иеліктерінің шектерінде түменбасы мыңбасылар, жүзбасылар мен онбасыларды тағайындап, оларға көшпелі халқымен бірге жер үлестерін бөліп берді.

Шаньюйдің бұйрығынсыз тайпалардың орын ауыстыруына тыйым салынды. Ер адамдардың негізгі міндеткерлігі әскери қызмет болды. Әрбір ғұн жауынгер болып есептелді, әскери борыштан жалтару өліммен жазаланды. Ғұндар бала кезінен белгілі бір жасаққа тіркелді және әркім өз түменбасының қол астында шайқасты.

Кіші хандар мен түменбасылар жылына үш рет мемлекеттік істерді талқылау үшін және күзде бір рет адамдар мен мал санын есептеу және тексеру үшін төңірқұттың ордасына отбасылық кеңеске жиналды.

Назар аударыңдар! Ғұн империясының билеуші тобы ру-тайпалық ақсүйектерден құрылды. Туысқандық қатынастар әрбір шонжардың саяси рөлін белгілеу үшін шешуші қызмет атқарды. Ақсүйектердің саяси күші олардың иелік еткен жайылымдық жерлеріне сәйкес болды.

Бұл құрылым орнықты болды және Ғұн империясының үш ғасырдан астам өмір сүруіне мүмкіндік берді.

Қорытынды. Көшпелілік өркениет пайда болғаннан, яғни б.з.б. I мыңжылдықтан бастап ортаазиялық көшпелі қауымдастықтарда саяси ұйым мен мемлекеттің алғашқы түрлері қалыптасты. Ұлы Даланың көсемдіктері (Сақ патшалықтары және қаңлы болуы мүмкін) саяси генездің бірінші сатысында болды. Бұл тайпалардың әскери одақтары бар. Оларға әскери демократия мен көптеген қызмет атқаратын билеушінің мықты билігі (мұрагерлік бойынша берілетін) тән. Үйсін мемлекеті олардан әкімшілік-төрешілдік аппаратының пайда болуымен ерекшеленді. Ғұн империясы – көшпелілер тарихындағы алғашқы империя және Ұлы Даладағы екінші үлгідегі көшпелілердің алғашқы мемлекеті.

Өз білімдеріңді тексеріңдер.

1. Мемлекет ұғымына берілген анықтаманы естеріңе түсіріп, оның белгілерін айтыңдар.
2. Көшпелілердегі мемлекеттің үш үлгісі туралы әңгімелендер.
3. Сақтардағы жоғарғы көсем қандай қызметтер атқарды?
4. Сақтардың, үйсіндердің, қаңлылардың әлеуметтік және мүліктік жіктелуін қалай білуге болады?
5. Қалай ойлайсыңдар, Үйсін мемлекеті қандай өркениеттің және қандай мемлекеттің ықпалында болды? Бұл неден көрінді?
6. Ғұн империясының саяси құрылысы туралы әңгімелендер.

Картамен жұмыс.

Картадан: 1) Сақ протомемлекеттерінің (көсемшіліктің) орнын; 2) Үйсін мен Қаңлы мемлекеттерінің аумағын; 3) Ғұн империясының жерін көрсетіңдер.

Күрделі тапсырмалар.

1. Қалай ойлайсыңдар, кейбір ғалымдар неліктен көшпелілерде мемлекеттің болғанын теріске шығарады?
2. Ғұн империясының көсемшілік емес, алғашқы көшпелілер мемлекеті болғанын дәлелдендер.